

МУСУЛЬМАНО-ХРИСТИЯНСЬКІ ВІДНОСИНИ УКРАЇНИ У СВІТЛІ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті О.Кисельова «Мусульмано-християнські відносини України у світлі соціологічних досліджень» аналізуються результати вивчення громадської думки населення щодо ісламу та мусульман, а також ставлення мусульман до християнства і простежується динаміка змін у цьому ставленні.

Ключові слова: соціологічні дослідження, громадська думка, мусульмано-християнські відносини, православні, мусульмани.

У ситуації релігійного плюралізму, що є однією з найголовніших характерних рис релігійного життя України, як для дослідників-релігієзнавців, так і для пересічного громадянина, особливо цікавою і гострою постає проблема взаємовідносин між різними віросповіданнями. Якщо говорити про міжрелігійні відносини, то не буде помилкою ствердити, що найпомітнішим тут постають ті, де суб'єктами виступають християни та мусульмани.

Вивчення мусульмано-християнських відносин можливе у кількох векторах: дослідження позицій офіційних представників релігійних організацій, контент-аналіз релігійних ЗМІ, анкетне опитування віруючих тощо [Кисельов О.С. Вивчення мусульмансько-християнських відносин в Україні: завдання, методи та проблеми // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – № 1. – С. 119-122].

Метою даної статті є аналіз результатів вивчення громадської думки населення України щодо ісламу та мусульман, а також мусульман по відношенню до християнства, і простеження динаміки змін у цьому ставленні. Очевидно необхідні декотрі попередні пояснення щодо необхідності такого аналізу. Як показують усі соціологічні дослідження, що проводилися в Україні – більшість населення в Україні ідентифікує себе із християнством, а серед християнських конфесій із православ'ям (наприклад, згідно опитування, що проходило у рамках Програми міжнародного соціального дослідження (ISSP — International Social Survey Programme), проведеної у 2008 р., до православного віросповідання віднесли себе 82 % українців [Паращевін М. Релігія та релігійність в Україні / За ред. С.Макеєва. Переднє слово О.Іващенко. – К.: Інститут політики, Інститут соціології НАН України, 2009/ - С. 21]). Ми будемо використовувати дані загальноукраїнських та регіональних (кримських) досліджень, в яких серед респондентів є певна частка невіруючих та послідовників інших релігій,

---

* О.Кисельов – канд. філос. н., учений секретар Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України, член Правління Молодіжної асоціації релігієзнавців.

тобто, котрі фактично виходять за рамки нашого аналізу. Проте за браком спеціальних досліджень, що проводились би виключно у середовищі віруючих, такі дослідження певною мірою заповнюють дану прогалину. Відповідно дані таких досліджень (особливо, коли в них немає диференціації відповідей за конфесійною чи світоглядною ознакою) ми маємо інтерпретувати не як ставлення виключно християн до мусульман чи ісламу, але й, в тому числі, як ставлення світського населення.

Порівнюючи дані окремих досліджень необхідно брати до уваги, що абсолютно валідне порівняння можливо лише при однаковому формулюванні запитань та тотожній вибірці. Тому, оскільки ми використовуємо дані соціологічних досліджень, що проводилися різними соціологічними центрами та з нетотожними запитаннями і вибіркою, то необхідно пам'ятати, що паралелі, які ми проводитимемо тут, не є абсолютними.

Основний зміст статті. Найбільш гостро питання про відносини християн та мусульман постають у Автономній Республіці Крим, що пов'язано із тим, що саме на півострові проживає найбільша кількість мусульман країни. Для прикладу – якщо загальноукраїнські дослідження виявляють серед респондентів до 1 % мусульман [Інформаційні матеріали соціологічного національного дослідження «Релігія і Церква в сучасній Україні» (листопад 2003 р.). / Незалежна фірма «Юкраїнціан соціолоджі сервіс». – К., 2003. – С. 3], тобто знаходяться у рамках похибки, то соціологічні дослідження Криму виявляють їх більше 15 % [Суспільно-політичні, міжнаціональні та міжконфесійні відносини в автономній республіці Крим: стан, проблеми, шлях вирішення. Робочі матеріали до Фахової дискусії на тему «АР Крим сьогодні і завтра: територія ризику чи зона конфлікту?» 18 грудня 2008 р. / Центр Разумкова. – К., 2008. – С. 7]. Згідно типології регіонів України, запропонованої співробітниками Центру близькосхідних досліджень, АР Крим є регіоном з найбільш високою кількістю мусульман (272,2 тис.), натомість Донецька область (36,2 тис.) вже відноситься до категорії «велика кількість» [Исламская идентичность в Украине / А.В. Богомолов, С.И. Данилов, И.Н. Семиволос, Г.М. Яворская / Пер. с укр. – Изд. 2-е, доп. – К.: ИД «Стилос», 2006. – С. 24-25].

Одним серед найцікавіших, з релігієзнавчої точки зору, соціологічних досліджень, що виявляли громадську думку населення півострову є дослідження Центру Разумкова 2008 р., оскільки поставленні респондентам питання охоплюють доволі широке коло релігійних проблем, а у матеріалах дослідження представлені кореляції відповідей на всі питання із конфесійною приналежністю респондентів. Що стосується безпосередньо нашого об'єкту зацікавлення, то Центр Разумкова пропонує вельми цікаві дані. По-перше, мешканці Криму відповіли на запитання «*Як Ви ставитесь до релігійних організацій, що представляють віру, відмінну від Вашої?*». Отримані дослідниками відповіді [Суспільно-політичні, міжнаціональні та міжконфесійні відносини в автономній республіці Крим: стан, проблеми,

шлях вирішення. Робочі матеріали до Фахової дискусії на тему «АР Крим сьогодні і завтра: територія ризику чи зона конфлікту?» 18 грудня 2008 р. / Центр Разумкова. – К., 2008. – С. 60] ми подамо у таблиці:

Як Ви ставитесь до релігійних організацій, що представляють віру, відмінну від Вашої?

відповіді / респонденти		Усі мешканці АРК	Віруючі УПЦ	Віруючі УПЦ КП	Мусульмани
1.	Терпимо	31,7 %	35,6 %	22 %	32,2 %
2.	Позитивно	29,5 %	33,4 %	37,6 %	37,5 %
3.	Негативно	2,4 %	2,6 %	2,4 %	7,8 %
4.	Надаю посильну допомогу в їх діяльності	2,3 %	1,3 %	3,1 %	1,8 %
5.	Борюся з ними мірою власних сил і можливостей	1 %	0,3 %	0 %	2,3 %
6.	Мені вони байдужі	29,1 %	24,8 %	28,9 %	14,4 %
7.	Інше	0,3 %	0,3 %	0,7%	0 %
8.	Важко відповісти	3,7 %	1,7 %	5,3 %	4 %

Відзначимо, що позиції православних в контексті нашої проблеми необхідно обережно інтерпретувати, оскільки респонденти відповідаючи на питання не обов'язково мали на увазі мусульман. Відповіді могли стосуватися як представників протилежної православної церкви, так і протестантів («сектантів»). Узагальнюючи позитивне (відповіді 1 і 4) і негативне ставлення (відповіді 3 і 5) і об'єднуючі позиції православних відзначимо маємо наступну картину:

Ставлення / віруючі	православні	мусульмани
Позитивне	30,6 %	39,3 %
Негативне	2,65 %	10,1 %

Тобто, підсумовуючи дані, ми бачимо, що серед православних у порівнянні із мусульманами менше тих, хто ставиться до інорелігійних позитивно, але серед них і менше тих, хто має негативне ставлення.

Для того, аби ці цифри були краще зрозумілими, наведемо для порівняння дані кількох інших соціологічних досліджень, що проводилися в Україні. У цьому відношенні цікавим є дослідження, що проводилося ще у 1999 році. Тоді, серед російського населення Криму 23 % респондентів заявили, що з повагою ставляться до мусульман, 19 % – не люблять їх і 58 % – заявили про байдужість [Результаты социологического исследования «Социально-экономические проблемы населения крымско-татарского

населення Крима». – Севастополь, 1999. – С. 33]. Враховуючи, відсутність даних конфесійної приналежності респондентів цього дослідження, відзначимо принагідно, що коливання позицій між національною та конфесійною приналежністю – українці – УПЦ КП, росіяни – УПЦ, у дослідженні Центру Разумкова, не **перебільшує** 5 % [Суспільно-політичні, міжнаціональні та міжконфесійні відносини в автономній республіці Крим... - С. 60]. Відповідно, ми можемо з великою долею вірогідності констатувати, що динаміка направлена у сторону зменшення негативного ставлення до мусульман у Криму з боку православного населення.

Про динаміку зменшення кількості негативно налаштованих щодо інорелігійних організацій вказує порівняння дослідження Центру Разумкова із опитуванням, що проводилося у 2004 р. Центром етносоціальних досліджень Таврійського національного університету у м. Сімферополі [Див: Толерантність: сфера міжконфесійних відносин. Релігієзнавчий аналіз / Упор., автор передмови Л.О. Филипович. – К.: ЦеРІС, 2004. – С. 179].

Порівняльна таблиця відповідей сімферопольців досліджень Центру етносоціальних досліджень (ЦЕД) і Центру Разумкова (ЦР)

Ставлення до представників інших релігійних груп			
Відповіді / дослідження		ЦЕД (2004 р.)	ЦР (2008 р.)
1.	Терпимо	53,7	41,4
2.	Позитивно	-	21,6
3.	Негативно	8,3	2,6
4.	Надаю допомогу	-	1,6
5.	Готовий до співробітництва	2,3	-
6.	Борюся із ними	0,7	0,4
7.	Байдуже (нейтрально)	12,7	29,5

Порівнюючи наведені дані, необхідно констатувати, що позитивне ставлення (відповіді 1 і 2) мешканців м. Сімферополь збільшилося майже на 10 %, а негативне ставлення (відповіді 3 і 6) зменшилося на 6 %. На жаль, наявні у нас матеріали не дають можливості прослідкувати динаміку по конфесійних групах.

У загальноукраїнському контексті можемо констатувати, що ставлення до мусульман в АРК є набагато позитивнішим, оскільки, згідно із даними національного дослідження «Юкраїнціан соціолоджі сервіс» 2003 року лише 12,4 % респондентів ставляться позитивно до ісламу, 39,6 % – ставляться байдуже і 14,6 % респондентів мають негативне ставлення [Інформаційні матеріали соціологічного національного дослідження «Релігія і Церква в сучасній Україні» (листопад 2003 р.). / Незалежна фірма «Юкраїнціан соціолоджі сервіс». – К., 2003. – С. 5]. Тобто у загальноукраїнському масштабі соціальне дистанціювання громадян України від ісламу набагато більше, аніж серед населення Криму. Ймовірно, це необхідно пояснювати тим, що мешканці Криму постійно, у повсякденному житті стикаються із

мусульманами і відповідно вони не постають в образі «Чужого» і «Невідомого». Більше того, така висока толерантність кримчан співіснує із «цілеспрямованою антитатарською та ісламофобською інформаційною кампанією» [Суспільно-політичні процеси в АР Крим: основні тенденції. / Ю. Тищенко, Р. Халілов, М. Капустін; Український незалежний центр політичних досліджень. – К., 2008. – С. 17].

Що стосується безпосередньо оцінки міжрелігійних відносин, то дослідження Центру Разумкова дає вельми цікаві данні для інтерпретації – з точки зору кримчан для АРК набагато актуальнішою є проблема міжнаціональних, аніж міжрелігійних відносин [Суспільно-політичні, міжнаціональні та міжконфесійні відносини в автономній республіці Крим... - С. 27]:

Наскільки актуальними для АР Крим є наведені проблеми?

Напруженість у міжнаціональних відносинах	відповіді / респонденти	Усі мешканці АРК	Віруючі УПЦ	Віруючі УПЦ КП	Мусульмани
	Надзвичайно актуальна	16,9 %	23,2 %	14,7 %	9,6 %
	Певною мірою актуальна	41,6 %	41,2 %	26,3 %	57,7 %
	Малоактуальна	25 %	19 %	30,2 %	21,4 %
	Проблеми взагалі не існує	8 %	9,3 %	21,8 %	5,3 %
	Важко відповісти	8,5 %	7,3 %	7 %	6 %
Напруженість у відносинах між прихильниками різних релігій	Надзвичайно актуальна	8,5 %	13,2 %	7 %	3,8 %
	Певною мірою актуальна	21,1 %	25,3 %	21,3 %	20,6 %
	Малоактуальна	27,7 %	25,1 %	19,2 %	33,7 %
	Проблеми взагалі не існує	32,2 %	26,4 %	38,5 %	36,4 %
	Важко відповісти	10,5 %	10 %	14 %	5,5 %

Узагальнюючи позитивні відповіді щодо актуальності міжнаціональних та міжконфесійних відносин (відповіді «Надзвичайно актуальна» і «Певною мірою актуальна») і, водночас, об'єднуючи позиції православних різних юрисдикцій, маємо таку картину:

Ставлення / віруючі	православні	мусульмани
Міжнаціональна напруженість є актуальною	52,7 %	67,3 %
Міжрелігійна напруженість є актуальною	33,4 %	24,4 %

Ці данні можна інтерпретувати наступним чином. Усі існуючі конфлікти, що виникають на півострові, навіть якщо вони супроводжуються релігійними гаслами, сприймаються кримчанами у переважній більшості як конфлікти між представниками слов'янського та кримсько-татарського населення.

Подібні настрої, що представляє нам дослідження Центру Разумкова, підтверджується іншим дослідженням, проведеним Українським незалежним центром політичних досліджень. Так на питання: «*Чи вважаєте Ви, що в Криму можливий конфлікт на міжнаціональному або міжконфесійному ґрунті?*» майже 59 % опитаних кримських татар відповіли, що такі конфлікти можливі у АРК. При цьому 28,6 % респондентів заявили, що це будуть міжетнічні конфлікти, лише 5,6 % – міжконфесійні, а 24,7 % сказали, що можуть бути як міжетнічні, так і міжрелігійні конфлікти [Суспільно-політичні процеси в АР Крим: основні тенденції / Ю. Тищенко, Р. Халілов, М. Капустін; Український незалежний центр політичних досліджень. – К., 2008. – С. 79]. Більше того, лише 7 % респондентів назвали «проісламські організації» причетними до міжетнічних конфліктів на півострові, а 8 % – кримсько-татарські організації [Там сам. – С. 80].

Більш розгорнута картина щодо причин міжконфесійних конфліктів у Криму виглядає наступним чином [Суспільно-політичні, міжнаціональні та міжконфесійні відносини в автономній республіці Крим... - С. 62]:

Що є головною причиною міжконфесійних конфліктів в АР Крим?

відповіді / респонденти		Усі мешканці АРК	Віруючі УПЦ	Віруючі УПЦ КП	Мусульмани
1.	Перенесення до релігійної сфери політичних і національних протиріч	26,2 %	32 %	16,1 %	32,7 %
2.	Зіткнення економічних інтересів представників різних національних груп, приховані під релігійними гаслами	25,2 5	27,1 %	30,8 %	18,8 %
3.	Релігійна нетерпимість і фанатизм віруючих заважають мирному вирішенню міжконфесійних проблем	10,3 %	12,3 %	12,2 %	13,3 %
4.	Вибіркове, упереджене ставлення влади до різних релігійних	8,5 %	7,8 %	9,4 %	10,6 %

	організацій, внаслідок чого їх конституційні права забезпечуються не рівною мірою				
5.	Інші	0,5 %	0,5 %	0,7 %	0,5 %
6.	Важко відповісти	29,3 %	20,3 %	30,8 %	24,1 %

Ми бачимо, що лише трохи більше за десяту частину як православних, так і мусульман вбачають причину міжрелігійних конфліктів саме в упередженому ставленні до іновірців. Натомість майже половина представників двох релігійних традицій причину конфліктів вбачають у перенесенні протиріч з інших сфер суспільного буття. Для порівняння причиною міжрелігійних конфліктів у 2004 р. Центру релігійної інформації і свободи Української асоціації релігієзнавців респонденти називали «несправедливий розподіл землі в Криму, непоінформованість населення щодо суті «сусідньої релігії», етнічний і релігійний шовінізм» [Толерантність: сфера міжконфесійних відносин. Релігієзнавчий аналіз / Упор., автор передмови Л.О. Филипович. – К.: ЦеРІС, 2004. – С. 175], тобто на першому місці, знову ж таки, стоять суто нерелігійні чинники.

Нарешті, на кому лежить відповідальність за наявні міжрелігійні конфлікти у АРК? Доволі симптоматично, що як представники усіх конфесійних напрямків півострова, так і невіруючі вибудували однакову ієрархію: найбільше відповідальності несуть органи влади АР Крим, за ними йдуть органи влади України, потім – керівники релігійних організацій АР Крим; віруючі, які беруть участь у цих конфліктах; керівники громадських і політичних організацій АР Крим; зарубіжні релігійні центри і найменшу відповідальність несуть зарубіжні державні, політичні та громадські структури [Суспільно-політичні, міжнаціональні та міжконфесійні відносини в автономній республіці Крим... - С. 63]. У зв'язку із цим, дозволимо собі зауважити, що респонденти не зовсім послідовні відносно відповідей на два останніх запитання. Якщо кримчани вважають, що республіканські та державні органи найбільше відповідальні за існуючі конфлікти, то вочевидь найбільш вірогідною причиною існуючих конфліктів є політика органів влади (відповідь 4 на запитання щодо причини конфліктів). Оскільки більшість респондентів вважають, що причиною конфліктів є зіткнення політичних та економічних інтересів, то очевидно, що носіями цих інтересів є не органи влади, а громадські і політичні організації, а також комерційні структури (цього варіанту відповіді у анкеті не було).

Покладаючи відповідальність за міжрелігійні конфлікти на органи влади, лише кримські татари серед усіх кримчан вважають, що найбільш важливим заходом у політичній сфері має стати створення комісії для розв'язання міжнаціональних, міжрелігійних і політичних конфліктів [Національна безпека і оборона. – 2009. – № 5. – С. 20]. Експерти Центру Разумкова відзначають, що у кримсько-татарської і слов'янської спільноти є

відмінне бачення щодо пріоритетності заходів для поліпшення міжрелігійних відносин. Якщо для слов'янського населення на першому рівні стоїть відмова у реєстрації нетолерантним і нелояльним релігійним організаціям, то для кримських татар – запровадження у навчальні програми релігієзнавчого предмета («предмета, що дає знання про історію та основи віровчення традиційних релігій Криму») [Там само. – С. 21, 28].

Висновки. Розглянуті нами дані соціологічних досліджень дозволяють констатувати наступне. По-перше, спостерігається динаміка у сторону зменшення негативного ставлення до представників інших релігійних організацій у Криму як серед православних, так і серед мусульман. При цьому ставлення до мусульман серед населення Криму є набагато позитивнішим, аніж по Україні в цілому. Проте, серед самих мусульман кількість тих, хто має негативне ставлення до представників інших релігійних традицій є більшим, аніж у православних. Очевидно, це необхідно пов'язувати з наявністю у Криму тиражування нетолерантної інформації щодо кримських татар у ЗМІ та суспільно-політичному дискурсі, що більше сприймається кримськими татарами, аніж слов'янським населенням півострова. Тиражування інформації, дискримінація у суспільно-політичній, економічній та культурній сферах кримських татар ймовірно сприймається ними, в першу чергу, у національній, а не релігійній площині. Принаймні, так можна пояснити надання переваги міжнаціональним відносинам перед міжрелігійними як більш актуальної проблеми. Вочевидь міжконфесійні конфлікти сприймаються радше як прояв зіткнення політичних та економічних інтересів представників різних національних («соціокультурних») груп, аніж несумісність цінностей релігійних спільнот. Саме тому, відповідальність за наявні конфлікти кримчани покладають на кримську та українську владу, яка має виступати справедливим арбітром у вирішенні наявних суперечностей та розподіленні національних благ (в т.ч. землі).

Якщо говорити про позиції мусульман взагалі, то тут спостерігається тенденція до позиціонування себе в контексті інтеграції умми в суспільно-релігійне середовище України. Відомими є данні дослідження, яке проводили Всеукраїнський центр ісламознавства та Асоціація «Арраїд» у 2004 р., згідно яких 58 % мусульман вважають потрібним діалог із християнами [Кирюшко М.І., Бойцова О.Є. Іслам в Криму: релігійно-національна самоідентифікація кримськотатарського народу. – К.: Світогляд, 2005. – С. 247]. У свою чергу, Молодіжна асоціація релігієзнавців у 2008 році проводила пілотне дослідження мусульман Києва та Донецька (опитано 92 респонденти). З отриманих даних можна зробити висновок, що мусульмани бажають представити іслам та мусульман і відносини із християнськими церквами у найсвітліших фарбах. Наприклад, респонденти відзначали, що їхня община співпрацює із християнськими церквами і абсолютно не має із ними ніяких конфліктів. Проте в анкеті містилося також відкрите запитання щодо конкретних прикладів співпраці із християнами. Значна частка респондентів

дати відповідь на додаткове запитання не змогла. Поряд із цим кийвські та донецькі мусульмани не є замкненою спільнотою – більшість опитаних мають серед друзів і знайомих християн і навіть нерелігійних.

А н о т а ц і ї

В статье О. Киселёва «Мусульмано-христианские отношения Украины в свете социологических исследований» анализируются результаты изучения общественного мнения населения относительно ислама и мусульман, а также отношение мусульман к христианству и прослеживается динамика изменений в этом вопросе.

Ключевые слова: социологические исследования, общественное мнение, мусульмано-христианские отношения, православные, мусульмане.

In the article of O. Kiselyov “Moslem and Christian relations of Ukraine in the light of sociological researches” are analyzed the results of study of public opinion of population in relation to Islam and Moslems, and also relation of Moslems to Christianity and the dynamics of changes is traced in this relation.

Keywords: sociological researches, public opinion, Moslem and Christian relations, Orthodoxies', Moslems.